

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָּה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאִמּוֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

טקיטוס ומקור העם היהודי

מרים בן זאב הופמן

טרם הדיון במלחמה של רומא נגד יהודי ארץ ישראל ובחורבן ירושלים בשנת 70, מקדים טקיטוס ומספק לקורא מידע על העם שנגדו נלחמו הרומאים, כפי שנהג לעשות במקרים דומים. האקסקורסוס על היהודים פותח בדיון על מוצא העם,¹ וכבר במבנה בולטת זיקתו של טקיטוס למסורת האתנוגרפית ההלניסטית שמקורה עוד בימי הרודוטוס.² בתיאורים של העמים הזרים היה סדר קבוע למדי. הם התחילו בדיון על מקור העם, ובהמשך נידונו המנהגים, הגאוגרפיה וההיסטוריה.³ הזיקה של טקיטוס למקורות הלניסטיים ניכרת לא רק במבנה אלא גם בתוכן. כל ששת ההסברים על מקור העם היהודי שהוא מציג לפני הקורא תלויים במסורות ההלניסטיות.⁴ רב הוא הדמיון ורבות הן ההקבלות בין מה שהוא מספר לבין קטעים

- 1 *Sed quoniam famosae urbis supremum diem tradituri sumus, congruens videtur primordia eius aperire* (דברי הימים, 1, 2, 5 = שטרן, סופרים, מס' 281).
- 2 על ההגדרה ועל המשמעות של המונח אתנוגרפיה, ראו וולף, אגרות, עמ' 13-17. על העניין בעמים הזרים המשתקף ביצירות של הומרוס, ראו O. Murray, 'Omero e l'etnologia', *Magna Graecia* 24, 9/10 (1989), pp. 1-6; J. E. Skinner, *The Invention of Greek Ethnography: from Homer to Herodotus*, Oxford 2012.
- 3 מובן שמספר הנושאים הנידונים שונה ביצירות השונות. כשהוא דן בעם הגרמני, למשל, טקיטוס מביא בחשבון נושאים רבים ומגוונים כגון המראה החיצוני, סגנון הלחימה והמשטר, נשים, דת, התנהגות במסחר ובקרב, בידור וביילוי, מגורים וביגוד, נישואים, הרגלים מיניים, גידול ילדים, נשפים, עמדות ביחס לעבדות, הימורים ותמותה. ראו וולף, אגרות, עמ' 90-99. ראו גם ריבריק, המקורות, עמ' 103 בקשר לתיאורי העמים הזרים שמופיעים בעבודותיהם של סאלוסטיוס ושל ליוויוס. היסטוריה קצרה של האתנוגרפיה מימי הומרוס נידונה אצל E. Dench, 'Ethnography and History', J. Marincola (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, vol. 2, Malden MA – Oxford 2007, pp. 494-498.
- 4 יוספרס-יאנסן, טקיטוס, עמ' 189. ראו גם G. D'Anna, 'Le correnti storiografiche greche nell'opera di Tacito', *Filellenismo e tradizionalismo a Roma nei primi due secoli dell'impero: Convegno internazionale (Roma, 27-28 aprile 1995)*, Roma 1996, pp. 13-32.

שמופיעים ביצירות של הספרות היוונית ושל הספרות המצרית שהגיעו אלינו. אולם אין אפילו מקרה אחד של דמיון מדויק עד כדי כך שאפשר לזהות ציטוט של ממש. מתקבל אפוא הרושם שהוא לא מצטט ולא מסכם אף לא אחד מהמקורות שאנחנו מכירים. אולי הוא הסתמך על מקורות שאבדו לנו, ואולי הוא משלב מקורות שונים. קיימת עמימות גם בנושא הדרך שבה טקיטוס הכיר את המקורות שלו, והשאלה נשאר פתוחה, אם הוא קרא אותם בצורתם המקורית ובשפתם המקורית, או בתרגום ללטינית, מצוטטים או מסוכמים בעבודות כלליות, אוניברסליות,⁵ שהיו נפוצות למדי בספריות שהיו ברומא בזמנו.⁶

התיאוריה הראשונה שטקיטוס מצטט טוענת שהשם יהודאים (*Iudaei*) הוא שיבוש של אידאים (*Idaeoi*).

אומרים כי היהודים הוגלו מן האי כרתים והתיישבו בקצווי ארץ לוב בזמן בו סטרונוס הודה ממלכותו ביד יופיטר. ראייה לכך ניתן למצוא בשמם, שהרי ישנו בכרתים הר מהולל הקרוי אידה, והאידאים, שישבו סמוך לו, נקראו יהודאים בשל הארכת שמם כדרך הברברים.⁷

הסברים אטימולוגיים מסוג זה היו שכיחים למדי ומאפיינים יצירות אתנוגרפיות רבות.⁸ אנה יוספרס-יאנסן טוענת שהמקור של טקיטוס כאן היה כנראה מקור ביניים

5 על בעיית המהימנות בעבודות מסוג זה ראו וולף, אגרות, עמ' 12.

6 על הספריות ברומא ראו וולף, שם, עמ' 67, 95; L. Bruce, 'Palace and Villa Libraries from Augustus to Hadrian', *The Journal of Library History* 21,3 (1986), pp. 516–526; L. Casson, *Libraries in the Ancient World*, New Haven – London 2001, pp. 80–108; T. K. Dix, 'Public Libraries in the City of Rome. From the Augustan Age to the Time of Diocletian', *Mélanges de l'École française de Rome* 118,2 (2006), pp. 671–717; R. Bloch, *Antike Vorstellungen vom Judentum: der Judenexkurs des Tacitus im Rahmen der griechisch-römischen Ethnographie* [Historia Einzelschriften 160], Stuttgart 2002, p. 20 n. 13. הזיקה לעבודותיהם של פליניוס ושל אפיון יותר בעיתית. ראו פלדמן, אוכורים, עמ' 339 הערה 30.

7 *Iudaeos Creta insula profugos novissima Libyae insedis memorant, qua tempestate Saturnus vi Iovis pulsus cesserit regnis. Argumentum e nomine petitur: inclutum in Creta Idam montem, accolat Idaeos aucto in barbarum cognomento Iudaeos vocitari* (דברי הימים, 1, 2, 5). התרגום לקטע זה ולקטעים המצוטטים להלן מבוסס על זה של ש' דבורצקי, טאקיטוס, דברי הימים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 200–201.

8 ראו C. Franco, 'Commenti ai libri III–V', R. Oniga (ed.), *Tacito: Opera Omnia*, vol. 1, Torino 2003, pp.1264–1288 (esp. p. 1269)

לטיני, משום שהשינוי *Idaei > Iudaei* יותר טבעי בשפה הלטינית מאשר בשפה היוונית גם מבחינת הצליל וגם מבחינת הכתב.⁹ אשר לתוכן, מהקטע מצטיירת תמונה מזלזלת במקצת: לא רק מכיוון שהצורה *Iudaei* מוגדרת ככברית,¹⁰ אלא גם מפני שהיהודים מוצגים כאן כגולים, ובעת העתיקה העמים הנודדים ממקום למקום (*advenae*) נחשבו לנחותים בעצם מהותם אל מול העמים היושבים בארץ מוצאם (*indigenae*). בין אלה היושבים מתחילה בארצם היו המצרים, האתיופים והיהודים, אשר לעיתים קרובות טענו שהגזע האנושי, או אפילו החיים בכלל, החלו בארצם.¹¹ ההגירה נחשבה כמוצדקת רק כשנעשתה מרצון, או לפי צו האלים, או כשמנהיג המהגרים ומייסד המדינה החדשה היה גיבור ששמו התפרסם באגדה היוונית.¹² נימה שלילית מרומזת גם בקשר של היהודים עם האל סטורנוס, שכל בני האדם פחדו מפני השפעת מזלו המזיק.¹³ בקטע גם מתברר, בפעם הראשונה בספרות הלטינית, בלבול מסוים בין היהודים לבין הפניקים, שנחשבו יוצאי כרתים¹⁴ ואשר שפתם הייתה דומה לעברית.¹⁵ לדעת יוסף בן מתתיהו, הזיקה בין שני העמים החלה כבר בתקופה ההלניסטית, כאשר כואירילוס, משורר אפי מסאמוס שכתב במאה החמישית לפנה"ס, הזכיר עם דובר שפה פניקית, המתגורר בגבעות הסולימיות על יד אגם רחב, עם שיוסף מזהה עם העם היהודי.¹⁶

9 יוספרס-יאנסן (טקיטוס, עמ' 191-192) מציעה לזהות מקור זה עם עבודתו האבודה על היהודים של מרקוס אנטוניוס יוליאנוס. במחקר עלתה גם האפשרות שהיהודים עצמם יזמו את האטימולוגיה הזאת כדי לקשור את המוצא שלהם לתרבות היוונית, אך אין אישור לכך במקורות. ראו שטרן, סופרים, כרך ב', עמ' 33.

10 על תפיסת הברברים אצל טקיטוס ראו Y. A. Dauge, *Le barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation* [Collection Latomus 176], Bruxelles 1981, pp. 247-266.

11 בריכוכבא, פסאודו-הקטאיוס, עמ' 217.

12 ראו דוגמאות אצל לוי, דברי טציטוס, עמ' 20.

13 על הקשר בין סטורנוס והיהודים בספרות הרומית, ראו שטרן, סופרים, כרך ג', עמ' 147.

14 A. Toaff, 'Sulla "Archeologia Giudaica" di Tacito', *La Rassegna Mensile di Israele* 29 (1963), pp. 394-408 (esp. p. 396).

15 פלדמן, אזכורים, עמ' 340, הערה 34. על תרמיתם של הפניקים בספרות היוונים והרומית, ראו F. Mazza, 'The Phoenicians as Seen by the Ancient World', S. Moscati (ed.), *The Phoenicians*, New York 1988, pp. 548-567; 'ג' בוהק, 'סטריאוטיפים אתניים בעולם היווני-רומי: מצרים, פניקים ויהודים', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות יב, עמ' 7-15* *; הנ"ל, דיוקנים, עמ' 224-233.

16 אך גם כואירילוס, משורר שחי בזמן קדום, מזכיר את עמנו כמי שהשתתף במסע המלחמה של כסרסס מלך פרס נגד יוון. לאחר שמנה את כל העמים שהשתתפו במסע, הזכיר גם את עמנו, ואלה דבריו: "בני עם נפלא למראה חלפו מאחור, הלשון הפניקית על פיהם תשגור,

התיאוריה השנייה המובאת אצל טקיטוס מתבססת כנראה על מסורת מצרית:

אחרים אומרים שבימי מלכותה של איסיס נפלטה יתרת העם המצרי אל הארצות הסמוכות בהנהגתם של הירוסולימוס ויהודה.¹⁷

המוטיב של אוכלוסיית יתר במצרים ושליחת מושבות לעבר כל העולם מקורו כנראה במסורת המצרית, והוא מופיע לעיתים קרובות הן בספרות ההלניסטית הן בספרות הרומית.¹⁸ אשר לזיהוי המקור שבו השתמש טקיטוס, קשה להעלות השערות. הקשר בין האלה איסיס לבין גירוש היהודים ממצרים מוזכר גם בעבודתו של כאירימון,¹⁹ אבל שם האוכלוסייה המגורשת איננה אוכלוסיית יתר אלא אוכלוסייה טמאה, ובנוסף לכך כאירימון נוקב בשמות שונים למנהיגים היהודים – משה ויוסף.²⁰ אשר לשמות המוזכרים אצל טקיטוס, הירוסולימוס ויהודה, הם מופיעים בכתביו של פלוטארכוס, אבל בקונטקסט שונה לגמרי. פלוטארכוס אינו מזכיר את יציאתם של היהודים ממצרים, ועל סמך מסורת מצרית אחרת הוא טוען שהם הבנים של

בהרי סולימה ליד אגם רחב משכנם, לא סורק שערם, כעייגול גזוז ראשם, עוטי עורות פני סוסים שיובשו בעשן". נראה לי שברור לכול שהוא התכוון אלינו, כי הרי סולימה נמצאים בארץ מושבנו, וכן גם האגם המכונה אגם האספלט, שהוא הרחב והגדול מכל האגמים הקיימים בסוריה. כך, איפוא, גם כואירילוס מזכיר אותנו' (נגד אפיון, א, 172-175). ראו פלדמן, שם, עמ' 352-353 הערה 68. ספק רב אם אומנם כואירילוס התכוון ליהודים. ראו כבר לבהרדט במאה התשע עשרה (מקור היהודים, עמ' 29-32). שטרן מביא את הטקסט של כואירילוס בכרך השלישי, בטקסטים שלא מתייחסים בוודאות ליהודים (סופרים, כרך ג', עמ' 5-7).

17 *Quidam regnante Iside exundantem per Aegyptum multitudinem ducibus Hierosolymo*

ac Iuda proximas in terras exoneratam (דברי הימים, 2, 2, 5).

18 ראו שטרן, סופרים, כרך ב', עמ' 33.

19 ראו P. W. Horst, *Chaeremon: Egyptian Priest and Stoic Philosopher*, Leiden 1984

20 'ברצוני לבחון את כאירימון, כי גם הוא התיימר לכתוב ספר היסטוריה על דברי ימי מצרים ... לדבריו האלה איסיס הופיעה לפני אמנופיס בחלום הליל והאשימה אותו על כי מקדשה נחרב במלחמה. הוא טוען שהסופר הקדוש פריטובאוטס הבהיר לו כי האימה הזאת תסור ממנו אם יטהר את מצרים מכל האנשים הטמאים. הוא אסף עשרים וחמישה ריבוא נגועי חולי וגרש אותם. בראשם עמדו סופרים, משה ויוסף – שגם הוא היה סופר קדוש, אלא שבמצרית נקרא משה בשם טיסיצן ויוסף בשם פטאסף' (נגד אפיון, א, 288-290 = שטרן, סופרים, כרך א', מס' 178). גם דיודורוס קורא בשם משה למנהיג היהודים (ביבליותקה היסטורית, 2, 3, 40 = שטרן, שם, מס' 11).

טיפון, האל של הכאוס.²¹ ויקטור ריבריק²² מזהה את מקורו של טקיטוס כאן בקטע המופיע אצל אלכסנדר פוליהיסטור, שבו השם של ארץ יהודה גזור משמותיהם של יהודה ואָדום, בניו של סמירמיס,²³ אבל גם במקרה זה ההקשר שונה לחלוטין. התיאוריה השלישית, שלדעת יוחנן לוי²⁴ היא המשך של האגדה הראשונה על בריחת היהודים עם סטורנוס, מזהה את היהודים עם האתיופים:

רבים סבורים שהם צאצאי האתיופים, אשר בימי מלכותו של קפאוס נאלצו מפני הפחד והשנאה לשנות את מקום מושבם.²⁵

שני מוטיבים שזורים כאן יחדיו: המוטיב של גירוש כפוי והמיתוס של אנדרומדה ופרסאוס, שמוקם באתיופיה. המיקום באתיופיה משקף נימה ניטרלית ואולי אפילו חיובית, כי האתיופים בלטו בספרות העתיקה בשל חוכמה, אומץ וחסידות.²⁶ כבר החל מהמאות החמישית והרביעית לפנה"ס היו נפוצות גרסאות שונות של המיתוס של אנדרומדה ופרסאוס. בשלב מסוים מסורת מקומית מִיָּפוּ שעסקה במפלצת ים התמזגה עם האגדה על פרסאוס ואנדרומדה, ובצורה זו היא מופיעה ביצירה של קונון, מדקדק יווני שחי בימי אוגוסטוס וכתב אוסף של סיפורים מיתולוגיים. זוהי

J. W. Plutarchus, *De Iside et Osiride*, 31, p. 363 C-D = *GLAJJ* 1, no. 259 21
Henten and R. Abusch, 'The Depiction of the Jews as Typhonians and Josephus'
Strategy of Refutation in *Contra Apionem*', L. H. Feldman and J. Levison (eds.),
Josephus' Contra Apionem: Studies in Its Character and Context with a Latin
Concordance to the Portion Missing in Greek, Leiden 1996, pp. 271–309

ריבריק, המקורות, עמ' 104. 22

Apud Stephanus Byzantius, s.v. 'Ioudaia' = *GLAJJ* 1, no. 53 23
S. Dalley, 'Semiramis in History and Legend', E. S. Gruen; 46–42 עמ' 23
(ed.), *Cultural Borrowings and Ethnic Appropriations in Antiquity*, Stuttgart 2005,
pp. 37–59

לוי, דברי טציטוס, עמ' 21 הערה 121. 24

plerique Aethiopum prolem, quos rege Cepheo metus atque odium mutare sedes 25
perpulerit (דברי הימים, 2, 2, 5). בקשר לזיהוי היהודים עם האתיופים ראו את ההסבר
המקורי של R. Neher-Bernheim, *Le judaïsme dans le monde romain: textes latins*
commentés, Paris 1959, p.136, note 1

ראו את הביבליוגרפיה המצוטטת אצל פלדמן, אזכורים, עמ' 204 הערה 38. 26

הגרסה העשירה ביותר בפרטים.²⁷ המיתוס היה כנראה ידוע גם ברומא. הוא מופיע בכתביהם של סטראבון,²⁸ של פומפוניוס מלה²⁹ ושל פליניוס הזקן.³⁰ המסורת הרביעית המוצגת אצל סקיטוס מזהה את היהודים עם גולים אשוריים:

יש מוסרים, כי פליטים מאשור היו, עם אשר מחסרון שדות תפס חלק ממצרים ואחריי־כן ישב בערים משלו, בארץ העברים ובחבל־סוריה הסמוכים.³¹

דעה רווחת במחקר³² גורסת שקטע זה משקף את המידע המופיע בתורה: מקור העם בעבר הנהר בימי אברהם – השם אשור במקום בכל – השוות במצרים, ולבסוף החזרה לארצות העברים. גם כאן, כמו באגדות הקודמות, היהודים מוצגים כפליטים וגולים, והביטוי 'עם ללא ארץ' מזכיר את ההגדרה 'עם ... מגזע לא נודע' המופיעה בקטע של מנתון המצוטט אצל יוסף בן מתתיהו.³³ לאחר מכן בא ההסבר החמישי:

לדעת אחרים ממוצא מפואר הם, שהרי הסולימים, אומה שתהילתה נאמרת בשירי הומרוס, יסדו עיר ועל שמם שלהם קראו לה הירוסולימה.³⁴

גם כאן, כמו במסורת הראשונה, ההסבר אטימולוגי. הוא מתבסס כנראה על דמיון הצלילים בין שם העם 'סולימים', המוזכר אצל הומרוס, לבין שם העיר ירושלים, הירוסולימה בצורתה היוונית וסולימה בצורתה הלטינית. בימי סקיטוס היה 'סולימה' השם המקובל והנפוץ של ירושלים ברומא, כפי שעולה משיריהם של ולריוס פלאקוס, של סטטיוס ושל מארטיליס.³⁵ לדעת יוסף בן מתתיהו, הזיקה בין היהודים לבין עם

Conon, apud Photius, *Bibliotheca*, Cod. 186 = *GLAJJ* 1, no. 145 27

Geographica, XVI, 2, 2; *Geographica*, I, 2, 35 = *GLAJJ* 1, no. 109 28

Pomponius Mela, *Chorographia*, I, 11, 64 = *GLAJJ* 1, no. 152 29

Pausanias, *Graeciae* גם ראו; Plinius, *Naturalis Historia*, 5, 69 = *GLAJJ* 1, no. 204 30

Descriptio, IV, 35, 9 = *GLAJJ* 2, no. 354

Sunt qui tradant Assyrios convenas, indigum agrorum populum, parte Aegypti

potitos, mox proprias urbes Hebraeasque terras et propiora Syriae coluisse

(דברי הימים, 3, 2, 5).

ראו שטרן, סופרים, כרך ב', עמ' 34.

נגד אפיון א, 75 = שטרן, סופרים, כרך א, מס' 19.

Clara alii Iudaeorum initia: Solymos, carminibus Homeri celebratam gentem, 34

conditae urbi Hierosolyma nomen e suo fecisse (דברי הימים, 3, 2, 5).

Valerius Flaccus, *Argonautica*, I, 13 = *GLAJJ* 1, no. 226; Statius, *Silvae*, V, 2 ראו 35

= *GLAJJ* 1, no. 237; Martialis, *Epigrammata*, 7, no. 55 = *GLAJJ* 1, no. 242; XI,

הסולימים נקבעה כבר בראשית התקופה ההלניסטית, בכתביו של כואירילוס.³⁶ מן הראוי לציין שגם מנתון, בציטוטים המובאים בנגד אפיון, קורא בשם 'סולימים' את האנשים שהגיעו למצרים כדי לתמוך ב'טמאים',³⁷ ובמקום אחר הוא קורא בשם הירוסולימה את העיר שנבנתה על ידי ה'רועים' אחרי שיצאו ממצרים.³⁸ אחרונה מופיעה המסורת השישית:

רוב הסופרים מסכימים כי שעה שפקד את מצרים נגע ממאיר, המשחית את גוף האדם, והמלך בוקכוריס דרש באל אמון ושאל ממנו מרפא, הוא צווה לטהר את מלכותו ולהרחיק לארצות אחרות גזע זה, כיוון ששנוא הוא על האלים. ואז אחרי שתרזו אחרי המון עם זה ואספוהו יחדיו ועזבו אותו במדבר, היו כולם בוכים והמומים, והנה קם אחד מהם, זה משה, והזהירם לבלתי צפות לעזרה מיד אלים או בני אדם, שהרי אלה ואלה נטשום, אלא לבטוח בעצמם ולראות מנהיג משמים להם ראשון המסייעים בידם להוציאם מצרתם זו. הללו הסכימו עמו ובלא דעת דבר החלו עושים דרכם באקראי...³⁹

הסיפור ממשיך ומפרט את קורותיהם לאחר עזיבתם את מצרים: המעבר במדבר, הצמא, וההצלה בזכות עדר חמורים – ומכאן כביכול עבודת החמור במקדש.⁴⁰ תוך

94 = *GLAJJ* 1, no. 245. Pausanias, *Graeciae Descriptio*, VIII, 16, 5 = *GLAJJ* 2, no.

358 and Philostratus, *Vita Apollonii*, VI, 29 = *GLAJJ* 2, no. 404

ראו למעלה, הערה 16.

37 'הסולימיטים ירדו (למצרים) ויחד עם המצרים הטמאים נהגו במקומיים ברשעות...' (נגד

אפיון, א, 248 = שטרן, סופרים, כרך א, מס' 21.

38 נגד אפיון, א, 90 = שטרן, שם, מס' 19.

39 *Plurimi auctores consentiunt orta per Aegyptum tabe, quae corpora foedaret, regem Bocchorim adito Hammonis oraculo remedium petentem purgare regnum et id genus hominum ut invisum deis alias in terras avehere iussum. Sic conquisitum collectumque volgus postquam vastis locis relictum sit, ceteris per lacrimas torpentibus, Moysen, unum exulum, monuisse, ne quam deorum hominumve opem exspectarent utrisque deserti, et sibimet duce caelesti crederent, primo cuius auxilio praesentes miserias, 1 (דברי הימים 1), 5, 3.*

40 B. Bar-Kochva, 'An Ass in the Jerusalem Temple: The Origins and Development of the Slander', L. H. Feldman and J. Levison (eds.), *Josephus' Contra Apionem: Studies in Its Character and Context with a Latin Concordance to the Portion Missing in Greek*, Leiden 1996, pp. 310–326

שבוע ימים הם מגיעים לארץ, מגרשים את התושבים, בונים עיר וחונכים מקדש.⁴¹ המוטיב של מגפה כסיבה וגורם לגירוש היהודים ממצרים נפוץ למדי בספרות ההלניסטית. הוא הגיע אלינו בשלוש גרסאות שונות. אצל דיודורוס (המאה הראשונה לפנה"ס), שכנראה מתבסס כאן על עבודתו של הקטאיוס מאבררה (המאה השלישית לפנה"ס), הנימה אובייקטיבית. המגפה מוצגת כתופעה טבעית, ורק המון העם מייחס אותה לעונש האלים. לדברי דיודורוס/הקטאיוס, האלים כעסו בגלל ריבוי האוכלוסייה הזרה המתגוררת במצרים, שכן נוכחותם והעובדה שעבדו אלים זרים גרמו לרפיון בעבודת האלים המצריים המקומיים. רפיון זה הוא הגורם לכעס האלים ולעונש – המגפה – שבא בעקבותיו. בעקבות המגפה, מספר דיודורוס, כל הזרים גורשו ממצרים. חלק מהם הגיע ליוון והרוכ לארץ יהודה.⁴² צביון ניטרלי דומה מופיע גם בספרות הרומית בעבודתו של פומפיוס טרוגוס, היסטוריון רומי ממוצא גאלי שחי בימי אוגוסטוס. גם הוא, כמו דיודורוס, מזכיר את המגפה כסיבה לגירוש היהודים ממצרים, אבל ההקשר הוא שונה. אצל טרוגוס המגפה מוזכרת בלי שום קשר לכעס האלים, והסיבה לגירוש היא רק החשש להפצת המגפה במקום. היהודים המגורשים, כך משתמע, הם אלה מקרב המצרים אשר חלו במגפה.⁴³ העדות של פומפיוס טרוגוס בוודאי לא שימשה כאן כמקור לטקטוס, שכן הן הנימה והן הפרטים שונים לחלוטין. הקטע של טקטוס דומה יותר למסורת המצרית שאנו מכירים מהעבודות המצוטטות בכתביו של יוסף בן מתתיהו. מבחינה כרונולוגית, העדות הראשונה היא זו של מנתון, כוהן לאל סרפס, שחי במצרים בימי תלמי פילדלפוס. הוא איננו מדבר על גירוש הזרים אלא על גירוש מצורעים ואנשים טמאים, שנוכחותם במצרים פוגעת בקדושת האלים.⁴⁴ מידע דומה מופיע גם בקטע

41 דברי הימים, 2, 3, 5.

42 Hecataeus, *Aegyptiaca*, apud Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, 40, 3, 1 = GLAJJ 1, no. 11

43 Apud Iustinus, *Historiae Philippicae, libri XXXVI Epitoma*, 2, 12 = GLAJJ 1, no. 137. ראו ב' בריכוכבא, 'אתנוגרפיה יהודית יוצאת דופן של היסטוריון גלירומי מימי אוגוסטוס', תרביץ פ.ג. (תשע"ה), עמ' 337-399.

44 'או האיש ששמו כשם המלך אמר לו כי יוכל לראות את האלים אם יטהר את כל ארץ מצרים מן המצורעים ומיתר האנשים הטמאים. המלך שמח, צוה לאסוף את כל בעלי המומים ממצרים, שמספרם היה שמונה ריבוא, והשליך אותם אל מחצבות האבן ממזרח לנילוס, כדי שיעבדו שם, נבדלים באופן מוחלט משאר המצרים' (נגד אפיון, א, 233-235 = שטרן, סופרים, כרך א', מס' 21). גירוש היהודים ממצרים מוזכר גם אצל תלמאי ממנרס (apud Tatianus, *Oratio ad Gaecos*, 38 = GLAJJ 1, nos. 157 a, 157 b) וכנבואה יוונית-מצרית המופיעה בפפירוס. ראו מ' שטרן, 'נבואה מצרית-יוונית והמסורת על גירוש היהודים

אחר של דידורוס.⁴⁵ דומה עוד יותר הוא קטע מצוטט אצל יוסף בן מתתיהו, מפיו של ליסימאכוס, מרדק יווני-מצרי שחי כנראה לקראת הסוף של המאה השנייה לפנה"ס, וכתב בהרחבה על נושאים ספרותיים.⁴⁶ גם ליסימאכוס וגם טקיטוס מכנים בשם בוכחוריס את מלך מצרים שמלך באותה התקופה, ואמון הוא האל שציווה לגרש את היהודים,⁴⁷ ושניהם מציינים כי היהודים נזרקו למדבר.⁴⁸ גם תיאורם את מנהיג היהודים דומה למדי. על פי ליסימאכוס, משה הציע ליהודים 'להסתכן וללכת הישר בדרך אחת עד אשר יגיעו אל ארץ נושבת. הוא הורה להם שלא להתייחס יפה לאיש ולא להציע עצות טובות אלא עצות גרועות...'⁴⁹; ואילו טקיטוס כותב שמשו 'הזהיר אותם שלא לצפות לעזרה מיד אלים או בני אדם, שהרי אלה ואלה נטשו אותם'.⁵⁰ אולם אי אפשר להניח שטקיטוס מצטט ישירות את ליסימאכוס, שכן פרטים אחרים שונים,⁵¹ וכיוון שהטקסט המקורי של ליסימאכוס אבד ונשארו לנו רק הציטוטים ב'נגד אפיון', אין אפשרות להעלות השערות בקשר לדרך שבה הכיר טקיטוס את כתביו של ליסימאכוס. מכל מקום, בולטת היכרותו של טקיטוס עם המסורות הספרותיות המצריות, וזה לא מפתיע, אלא מתברר גם מקטעים אחרים בעבודתו.⁵²

*

- ממצרים בהיסטוריה של כאירימון', ציון כח (תשכ"ג), עמ' 223-227 = מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, ירושלים תשנ"א, עמ' 531-535.
- 45 *Bibliotheca Historica*, XXXIV-XXXV, 1, 1-2 = *GLAJJ 1*, no. 63
- 46 מה שהוא כתב על היהודים השתמר רק בציטוטים של יוסף בן מתתיהו: נגד אפיון, א, B. Bar-Kochva, 'A Distorted Account of the Jewish 'Origo (C 1:305-311)', J. U. Kalms (ed.) *Internationales Josephus-Kolloquium 2000*, Münster 2001, pp. 11-28.
- 47 נגד אפיון, א, 308.
- 48 'לאחר ששמע בוכחוריס את דברי האל, הוא הזמין את הכוהנים ומשרתי המזבחות וציווה עליהם לערוך רישום של האנשים הלא טהורים ולמוסרם בידי אנשי הצבא כדי להוביל אותם למדבר' (נגד אפיון, א, 307).
- 49 נגד אפיון, א, 309.
- 50 טקיטוס, דברי הימים, 1, 3, 5.
- 51 על משמעות ההבדלים ראו פלדמן, אוכורים, עמ' 355-356. ראו גם שטרן, סופרים, כרך ב', עמ' 35-36.
- 52 S. M. Burstein, 'An Egyptian Source of Tacitus' Sarapis Narrative (*Historiae* 4.84)', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 183 (2012), pp. 37-38

רצף המסורות שטקיטוס מציג לפני הקורא על מקור העם היהודי מעלה את השאלה מדוע הוא בחר לצטט שש מסורות שונות. אולי רצה להפגין השכלה רחבה ולמדנות מרשימה, סטנדרטים מדעיים בהצגת גרסאות שונות ואובייקטיביות?⁵³ אולי רצה להציג תמונה יותר מרשימה על ידי ריבוי האפשרויות? ומה עם האמינות? מה היה על הקורא לעשות עם שש המסורות, שלא רק שהן שונות זו מזו, אלא יש ביניהן גם סתירה?⁵⁴

מתברר שזה איננו מקרה יוצא מן הכלל. לעיתים קרובות הקורא של טקיטוס מוצא את עצמו מול אפשרויות ופירושים שונים שסותרים זה את זה, והחוקרים הגיעו פה אחד לאותה המסקנה: היעדר קשר הגיוני מחייב היה כנראה מכוון. אלן או'גורמן מציינת:

מה שמאפיין את הכתיבה של טקיטוס, הוא ההרגל לנתח אירועים כך שהמראה החיצוני מוצג כמזויף ובעת ובעונה אחת מוצג כנכון משהו למרות היותו סותר את המראה החיצוני. ההיסטוריון הסקפטי לא מחליף את השקר באמת, ובכך מוחק את המראה החיצוני, אלא משלב את השניים. ... האמת איננה בהכרח התכונה השולטת במחשבה של ההיסטוריון. ... בכתבים של טקיטוס ההבנה ההיסטורית יסודה באינטראקציה התמידית של תכונות לפעמים סותרות, מראה חיצוני מזויף ואמת מוסתרת.⁵⁵

הקורא האידאלי של טקיטוס היה כנראה הקורא הספקני, כפי שמציין אריך גרואן:

טקיטוס הינו בעל אירוניה מצטיין. אף אחד אינו מטיל ספק בעובדה זאת, שמתגלה בכל עמוד ועמוד בעבודתו ההיסטורית. דבר והיפוכו וחוסר עקביות מופיעים בשפע, הצהרות ופירושים זה לצד זה שמערערים זה את זה, הצעות מועלות ומיד נהפכות, נוסחים סבירים לכאורה צצים, ומיד הם

H. Cancik and H. Cancik-Lindemaier, 'Classical Anti-Semitism: The Excursus on the Jews in Tacitus and its Ancient and Modern Reception', H. Cancik and U. Puschner (eds.), *Antisemitismus, Paganismus, Völkische Religion*, München 2004, pp. 15–25 (esp. p. 16). על הלמדנות של טקיטוס, ראו סיים, טקיטוס, עמ' 178 הערה 3. לדעת לוי, יוצאת מן הכלל היא האגדה הראשונה, שמוצאת את ההמשך שלה באגדה השלישית. ראו דברי טציטוס, עמ' 21 הערה 121. 55 או'גורמן, אירוניה, עמ' 3. תודה רבה לפרופ' גיאנקארלו לצ'רנצה שאפשר לי לעיין בעבודה זו.

נהפכים על ידי רמזים דקים, צחוקים מרירים או ניתוח ציני. הכל מכוון, שום דבר אינו תמים ... השנינות חדה וההומור אפל.⁵⁶

בקשר למסורות השונות על המקור של העם היהודי, גרואן מגיע למסקנה שהן מעין משחקים אירוניים מכוונים, שמטרתם לגרות את הקורא.

טקיטוס השתעשע עם ערבוביה של אגדות שסופרים טיפשים העבירו ושקוראים פתיים לקחו ברצינות ... אנחנו פוגשים כאן את טקיטוס המוכר, מחבב את הפרדוקס ואת הסתירות, נוטה לאירוניה ולא התאמה, שמאגד את קוראיו ומכריח אותם לברור דעות ודמויות מבלי לאפשר להם לתפוס את משמעותן.⁵⁷

השאלה נשאלת, האם אפשר להסיק שהכל כאן משחקים אירוניים. ואולי זה לא הכל. על כיוון אחר רומז הסדר בו מוצגות התיאוריות השונות. לפי רבריק, מדובר בסדר כרונולוגי:

שתי התיאוריות הראשונות מתייחסות לזמן של סטרונוס ואיסיס, אליים בני התקופה העתיקה ביותר. התיאוריה השלישית מתייחסת לאישיות הכמעט-היסטורית של המלך קפאוס, שחי מאוחר יותר. שלושת התיאוריות האחרונות מתייחסות לזמן האשורים, הומרוס ובוקוריס, פרעה מצרי שחי כשמונה מאות שנה לפני זמנו של טקיטוס. כך, נימוק כרונולוגי הוא שהביא את טקיטוס לצטט את התיאוריה השישית במקום אחרון.⁵⁸

ואולם, חוקרים⁵⁹ כבר שמו לב לכך שחמש התיאוריות הראשונות בעלות נימה אובייקטיבית וניטרלית למדי, והן מוצגות בתמציתיות בשלושה סעיפים, ואילו התיאוריה השישית, בעלת אופי עיון, משתרעת על שישה סעיפים. זאת ועוד. חמש התיאוריות הראשונות פותחות בביטויים סתמיים כגון: 'אומרים ש... כמה חושבים ש... רבים סבורים ש... יש מוסרים ש...', ואילו התיאוריה השישית מוצגת כסמכותית לא רק באורך המרשים שלה, אלא גם במילים שבהן היא פותחת: 'הסופרים הרבים

56 גרואן, טקיטוס וההשמצה, עמ' 271.

57 גרואן, שם, עמ' 280. על האירוניה אצל טקיטוס, ראו P. Robin, *L'Ironie chez Tacite*, vol. 1, Paris 1973, p. 303

58 ריבריק, המקורות, עמ' 105.

59 ראו לוי, דברי טציטוס, עמ' 22.

ביותר מסכימים' (*plurimi auctores consentiunt*).⁶⁰ המסר לקוראים ברור: זאת התיאוריה שיש להעדיפה.⁶¹

לעיתים קרובות משתמש טקיטוס ב'אלטרנטיבה טעונה', כאשר הוא מציע כמה פירושים לאירוע אחד, ואת הפירוש הפחות מלבב הוא משאיר אחרון, על מנת להעניק את הרושם הסופי והמשכנע.⁶² רונלד סיים מציין:

אנטיזנות שקולות היו נהוגות ברטוריקה המקובלת. טקיטוס למד מסלוסטיוס את אומנות ה-'*inconcinntitas*', שהייתה יעילה ובו זמנית קטלנית כשהוא הציג מגוון מניעים בהגינות מעושה ונעדרת שיפוטיות, אולם תוך כדי רמיזה על האפשרות המועדפת מבחינתו.⁶³

כדי להשיג את המטרה הזאת, השתמש טקיטוס באמצעים שונים ובמגוון תבניות קדוקיות, שתכליתן הייתה לכוון את הקורא לפרשנות המועדפת:

קיימים מקרים שבהם אפשר לזהות ניטרליות כנה לצד מקרים שעולה מהם העדפה מפורשת. וקיים גם תחום אפור ... כדי ליצור בלב הקורא תחושת עמימות, טקיטוס משתמש בצמד *alii ... ceteri* וביטויים דומים ... קיים גם סוג נוסף, מורכב יותר, שבו טקיטוס מרמז על עדיפות ברורה באחת האפשרויות, למרות שהוא מקפיד לשמור על ניטרליות פורמלית, וזאת הוא עושה באמצעות שימוש פקחי ברפרטואר רחב של אמצעים רטוריים ומבניים, שמוכיחים שוב את הנטייה שלו לגיוון סגנוני.⁶⁴

בנוגע למקור העם היהודי, לא מדובר רק בצורה, אלא גם בתוכן. התיאוריה האחרונה היא העדיפה גם מפני שהיא הגורם המקשר בין הדיון במקור העם לבין תיאור

60 דברי הימים, 1, 3, 5.

61 M. Stern, 'Antisemitism in Rome', S. Almog (ed.), *Antisemitism through the Ages*, Oxford 1988, pp. 13–25 (esp. p. 23) (תרגום עברי: מחקרים בתולדות ישראל

בימי הבית השני, ירושלים תשנ"א, עמ' 536–548); וכן, G. Marasco, 'Tacito e gli ebrei', *Atene e Roma* 47 (2002), pp. 80–97 (esp. p. 83). נגד מסקנה זו ראו ריבריק, המקורות, עמ' 105.

62 B. J. Gibson, 'Rumours as Causes of Events in Tacitus', *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 40 (1998), pp. 111–129 (esp. p. 112)

63 סיים, טקיטוס, כרך א, עמ' 347.

64 D. Sullivan, 'Innuendo and the "Weighted Alternative" in Tacitus', *The Classical Journal* 71 (1976), pp. 312–326 (esp. pp. 313–315, 323)

המנהגים שלו, שכן כל העלילה – תיאור הגירוש ממצרים, המעבר דרך המדבר, הצמא וההצלה בזכות עדר החמורים – מאפשרת הבנה טובה של המנהגים המאפיינים את העם היהודי. כפי שכותב לוי,

האגדה על המצורעים הזכירה לו [לטקיטוס] את אגדת עמו של איניאס לפי נוסח האפוס של ורגיליוס. בשתי האגדות סופר על הבריחה וההרפתקאות של גיבור, שגורש ממולדתו עם חבר רעים ובדרך נדודיהם נתרחשו להם ניסים שנחקקו בזיכרונם ונעשו אחרי התיישבותם יסוד ועלילה (*aition*) לתקנות ונימוסים קבועים... העובדות הפרגמטיות הפכו בידו [של טקיטוס] גילויים של אופי האומה. הוא האיר אותן מבפנים, עד שהגרעין המוסרי הטמון נשקף מתוכן. המיתוס נעשה לאספקלריה של ה-*mores*.⁶⁵

נראה אפוא שהעלילה השישית צוטטה בסוף כדי לשמש מעין מעבר לסעיפים הבאים, שבהם טקיטוס מספר על המנהגים של היהודים, ומביע בקול נלהב ובצורה שלא משתמעת לשני פנים את דעותיו השליליות כלפיהם. ברור מדוע התיאוריה על גירוש היהודים ממצרים היא התיאוריה הקובעת, אף מבלי שטקיטוס יגיד את זה במפורש. אנחנו מוצאים כאן עוד דוגמה של הטכניקה הידועה שלו, שסיים מכנה 'המסכה העגומה קרת הרוח של טקיטוס'.⁶⁶ גרואן מזכיר בהקשר זה את התיאור של הלווייתן של הקיסר אוגוסטוס, המופיע בתחילת ספרי השנים, שבו שתי קבוצות נוגדות מנתחות את האופי והמניעים של המת:

הפירוש העוין מופיע אחרון, הוא יותר ארוך, ובלתי נשכח. בדומה לזה, טקיטוס בוחר כאן [בנושא המקור של העם היהודי] את המעשייה העוינת ביותר, עדות נוספת לאיבה שלו ליהודים.⁶⁷

האיבה של טקיטוס ליהודים נדונה רבות במחקר ואין צורך בדיון נוסף. היא נובעת מהחשדנות והעוינות כלפי זרים אשר מתועדת היטב בספרות הרומית, ובמקרה של היהודים – מהשוני בהשקפות ובמנהגים. בנוסף לכך, היה כנראה גם פן פוליטי. מאז כיבוש ארץ ישראל על ידי פומפיוס ב-63 לפנה"ס, התרחשו בארץ אין ספור אפיזודות של מרידות נגד השלטון הרומי, שהגיעו לשיאן במרד הגדול. לעוינות

65 לוי, דברי טציטוס, עמ' 22-23. בעמ' 24-25 לוי מציין שורגיליוס הינו הסופר הרומי הראשון שהשתמש במיתוס כמפתח להבנת הנשמה הפועלת בקרב העם. ראו גם בר-כוכבא, פסאודו-הקטאיאוס, עמ' 215.

66 סיים, טקיטוס, כרך ב, עמ' 540.

67 גרואן, טקיטוס וההשמצה, עמ' 274.

של טקיטוס ניתן במחקר גם פירוש אחר לגמרי, בעקבות התיאוריות שמפרשות את גישתם של המקורות היווניים והרומיים אל ה'אחר' כצורה של הגדרה עצמית – שם ה'אחר' מוצג כמראה שבעדה מסתכלים הסופרים על עצמם.⁶⁸ על פי תיאוריות מסוג זה, טקיטוס הפך את היהודים למעין שער לעזאזל על מנת להציג משברים חברתיים פנימיים ברומא.⁶⁹

אולם בתיאוריה האחרונה, התיאוריה העוינת, אפשר לזהות רקע מסוג אחר, אם נלקחת בחשבון העובדה שהעיסוק במקור העמים, או בראשונות העמים, כפי שמתרגם לוי את המושג *origo*,⁷⁰ היה לו מקום חשוב בספרות האתנוגרפית, מאחר שהכרת המקור של העם הוזר הייתה חשובה לקביעת אופיו האמיתי וטבעו של אותו העם. זאת מכיוון שדעותיהם ומנהגיהם של העמים נחשבו מושפעים בצורה מכרעת ומהותית מהנסיבות של לידתם ההיסטורית. מסיבה זאת, באתנוגרפיה העתיקה הדיון על מקור העם מופיע תמיד במקום הראשון בסדר הנושאים הנידונים. המטרה הייתה לקשור את האפיונים של העם, אהוב או שנוא, אחורה בזמן להיסטוריה הקדומה שלו. בדרך הזאת אפשר היה להוכיח את אמיתות הגישה של הכותב כלפיו, לטוב ולמוטב. כך קרה שלעיתים קרובות העיסוק במקורו של עם שימש ככלי בפולמוס ובאפולוגטיקה,⁷¹ ועל כן נסיבות לידתו של עם היו נושא סטנדרטי בנאומים בעד או נגד עמים ומדינות, כדי להסביר את האפיונים שלהם ולהצדיק גישה חיובית או שלילית כלפיהם. כך מאורעות העבר תוארו לקורא כדי לאפשר לו להעריך נכונה את המצב בהווה ולנחש מה סביר לצפות מהעתיד.⁷²

בסיכום, אפשר לשאול האם זאת הייתה כוונתו של טקיטוס, או שמטרתו הייתה רק להציג אגדות שונות ומשונות כדי להפתיע ולאתגר את הקורא שלו. אך בעצם, השאלה איננה בהכרח שאלה. לא מן הנמנע ששתי האפשרויות אינן סותרות זו את זו, אלא משולבות יחד. כפי שמציינת או'גורמן, 'האמת איננה בהכרח התכונה השלטת בחשיבתו של טקיטוס'.⁷³

מקורות

יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, ראו שטרן סופרים

68 ראו בוהק, דיוקנים, עמ' 208.

69 ראו D. Sailor, *Writing and Empire in Tacitus*, Cambridge 2008, pp. 237–240.

70 לוי, דברי טציטוס, עמ' 19.

71 ראו J. Clifford and G. E. Marcus (eds.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley 1986.

72 לוי, דברי טציטוס, עמ' 2 ועמ' 18–19 על השימוש ב-*origo* לתכלית אקטואליה.

73 או'גורמן, אירוניה, עמ' 3.

רשימת הקיצורים

- E. O'Gorman, *Irony and Misreading in the Annals of Tacitus*, = אירונייה, או'גורמן, אירוניה
Cambridge 2000
- G. Bohak, 'Ethnic Portraits in Greco-Roman Literature', E. S. Gruen = דיוקנים, בוקה, דיוקנים
(ed.), *Cultural Borrowings and Ethnic Appropriations in Antiquity*, Stuttgart 2005,
pp. 207–238
- B. Bar-Kochva, *Pseudo-Hecataeus on the Jews: Legitimizing the Jewish Diaspora*, Berkeley–Los Angeles–London 1996
- E. Gruen, 'Tacitus and the Defamation of the Jews' = idem, = טקיטוס וההשמצה
The Construct of Identity in Hellenistic Judaism, Berlin–Boston 2016, pp. 265–280
(First appeared in J. Geiger et al. [eds.], *Israel's Land: Papers Presented to Israel
Shatzman on his Jubilee*, Ra'anana 2009, pp. 77–96)
- G. Woolf, *Tales of the Barbarians: Ethnography and Empire in the Roman West*, Chichester 2011
- A. M. A. Hospers-Jansen, *Tacitus over de Joden: Hist. 5, 2–13*, = טקיטוס, יוספרס-יאנסן,
Groningen 1949
- P. T. Labhardt, *Quae de Iudaeorum origine iudicaverint veteres*, = מקור היהודים
Dissertation, Augsburg 1881
- לוי, דברי טציטוס = 'י' לוי, 'דברי טציטוס על קדמוניות היהודים', ציון ח, חוברת א (תש"ג),
עמ' 1–34 = הנ"ל, עולמות נפגשים. מחקרים על מעמדה של היהדות בעולם היווני-רומאי,
ירושלים תשכ"ט, עמ' 115–189
- R. Syme, *Tacitus*, vol. 1, vol. 2, Oxford 1958 = טקיטוס, סיים
- L. H. Feldman, 'Pro-Jewish Intimations in Tacitus' Account of Jewish Origins', *Revue des Études Juives* 150 (1991), pp. 331–360
- P. Plass, *Wit and the Writing of History: The Rhetoric of Historiography in Imperial Rome*, Madison WI 1988
- V. Rebrick, 'Sources of the Excursus about the Jews (Tacitus, *Historiae*, = ריבריק, המקורות
V, 1–10)', *Journal of Ancient Civilization* 18 (2003), pp. 103–112
- M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, vol. 1, Jerusalem = סופרים, שטרן,
1974; vol. 2, Jerusalem 1980; vol. 3, Jerusalem 1984

